

ЄВРОПЕЙСЬКИЙ СЛОВНИК ФІЛОСОФІЙ І УКРАЇНСЬКА МОВА ФІЛОСОФІЙ

Статтю присвячено осмисленню місця Європейського Словника філософій у сучасному українському філософському дискурсі та його ролі у формуванні української мови філософії.

Ключові слова: неперекладність, мова філософії, українська мова, ретериторіалізація, поліглісія.

У поемі Лесі Українки «Одно слово» йдеться про вигнання часів Російської імперії, який живе на засланні в далекому сибірському селіщі, серед північного народу. Вивчаючи місцеву мову, герой, якого анонімний оповідач називає «чужий», намагається пояснити тубільцям слово «воля», бо цього слова в їхній мові немає. Але його зусилля марні. Пригнічений постійним моральним стражданням, герой зрештою занедужує — без жодної видимої хвороби. Перед смертю він говорить, відповідаючи на запитання про причини його хвороби: «... я від того/ вмираю, що у вас ніяк не зветься,/ хоч єсть його без міри в вашім краю,/ а те, від чого міг би я ожити,/ не зветься теж ніяк, немає слова,/ але й його самого в вас нема. Якби було хоч слово, може б, я ще й жив би з вами...» [4, с. 83]. Свобода особи виявляється невимовною, а головне, нездійсненою поза межами культури, в якій ця особа сформувалася. Величезний безкрайний простір чужої країни знищує свободу. Відчуття безвиході підсилюється ефектом умовчання: історію подано без жодного вживання слів «воля» чи «свобода». «Чужий» відчуває себе непотрібним поза межами своєї мови, своєї культури, своєї свободи; відчуває себе розчиненим у безмежному просторі імперії.

Історія, яку викладено в поемі Лесі Українки, ілюструє проблему неперекладності. І водночас вона показує зміст слів, і насамперед філософських термінів, може бути вкоріненим у культурі і мати цінність для людини. Розмаїття людських мов, так само як і варіативність конотацій кожного терміна всередині однієї мови, зумовлено неминучою строкатістю людських практик і способів життя. І що різноманітні-

ші, що вишуканіші ці практики — звичаєві, моральні, інтелектуальні тощо, — то більшою є варіативність смислів. Саме тому існують неперекладності.

На щастя, у сучасному глобалізованому світі мови мають цілком універсальний характер. Тобто випадки абсолютної неможливості перекладу сьогодні, вочевидь, становлять виняткову прерогативу мисленневих експериментів, що мали б підтверджувати тезу про невизначеність референції, як-от ситуація «радикального перекладу» Квайна [7, р. 26–79]. Адже сьогодні там, де не існує простого чи однозначного перекладу слова, ми завжди можемо принаймні пояснити його сенс, навіть якщо це потребує розгляду альтернативних тлумачень, запозичення іншомовного терміна чи створення неологізму. Як говорить Барбара Кассен, неперекладність — це не те, що не може бути перекладеним, але те, що постійно продовжують перекладати [2, с. 13]. Справді, в ситуації перекладу з однієї мови на іншу завжди є лакуни, втрата конотацій, спотворення значень і канонізовані помилки. Тому ми й не втомлюємось перекладати неперекладності.

Неперекладності — це симптоми розбіжностей різних мов і термінологічних устроїв; вузли таких розбіжностей і складають своєрідну систему «точок співвіднесення», тріангуляційних орієнтирів на карті європейських мов, яку окреслює Європейський словник філософій. Спираючись на неперекладності, ми маємо змогу дивитись на об'єкти філософського дослідження крізь призму всієї сукупності задіяних мов — саме ця обставина визначає роль Словника у філософських практиках. Однак порівнюючи місце Словника у французькому та українському філософських контекстах, ми відразу бачимо одну істотну розбіжність. Українська мова філософії, на відміну від французької, та й переважної більшості інших філософських мов Європи, перебуває у процесі активного становлення і тому має пластичний, «рецептивний» характер: вона з легкістю вбирає іншомовні терміни, концепції та парадигми, як губка вбирає вологу. Тому пафос багатофокусного погляду на світ крізь розмаїття мов, у французькому контексті пов'язаний з «детериторіалізацією» (за Дельозом), тобто з руйнуванням домінування усталених бінарних опозицій, з розмиванням метанаративів і концептуальних бастионів модерності («географія проти історії,

семантична мережа — проти ізольованого поняття» [2, с. 15]), в українських реаліях природним чином перетворюється на енергію мовотворення, на запал освоєння нових філософських територій («ретеріторіалізацію») і поштовх до побудови нових концептуальних фортець, що мають слугувати зміцненню передньої лінії філософування.

Рецептивність української мови як мови філософії виявляється не лише в доброзичливому толеруванні іншомовних запозичень, насамперед з латини («посибілія», «квалія», «партикулярія», «субсистенція» тощо) та з англійської (достатньо згадати дієслово «реферувати», дискусійну «пропозицію» або геть незвичні, але незамінні «ендурантизм» і «пердурантизм» [3]), але й у тій невимушеній легкості, з якою українські філософи вписують у свої тексти латинку (наприклад, *Dasein, truth-maker, mind*), аби назвати те, що запозичити не вдається. Втім, у сучасному глобалізованому світі важко зустріти серйозну філософську книжку, написану французькою чи англійською, в якій не траплялися б іншомовні терміни. Вочевидь, це стає загальносвітовим трендом; але і в цій тенденції українська мова, здається, завдяки браку усталених питомих мовно-філософських взірців випереджає інші мови. Адже не випадково Україна стала першою країною, в якій взялися перекладати Європейський словник філософій. Ще одне свідчення виняткової рецептивності української філософської мови — поява так званих «трилінгв». Це тримовні переклади класичних творів, у яких один філософський текст, що завдяки своїй історії має різномовні версії, отримує два паралельних українських переклади. Так останнім часом було опубліковано переклад «Медитацій» Декарта з латини і французької [5] та переклад «Категорій» Аристотеля з греки і латини [1]. Є всі підстави вважати, що цю традицію створення трилінгв буде продовжено, і це може стати вже нашим власним унікальним трендом.

Головним змістом і сенсом українського видання Європейського словника філософій є те, що він збагачує і дещо унормовує лексичні й семантичні ресурси основних українськомовних дискурсів, кожен з яких, згідно з влучною характеристикою Олексія Панича, є рецепцією відповідних «великих» іншомовних філософських дискурсів — «латинської схоластики, німецьких кантіанства та феноменології, фран-

цузького постмодерну, англійської аналітичної філософії тощо» [6]. У цьому Словник, безперечно, йде за основною рецептивною тенденцією української філософської мови, розвиваючи та оприявнюючи її. Дещо парадоксальним і, можливо, знов-таки своєрідно українським результатом цієї тенденції є те, що основні кордони неперекладностей в українському філософському дискурсивному просторі проходять зовсім не там, де їх можна було б очікувати з огляду на загальноєвропейський досвід — не між українською та іншими мовами, а між тими-таки внутрішньоукраїнськими філософськими дискурсами. Олексій Панич називає цей стан речей «внутрішньоукраїнською полігосією» [6].

Не беруся судити, добре це чи погано; натомість ризикну показати певні переваги такого стану речей, вдаючись до історичної паралелі з мовно-культурною ситуацією в Україні XVII століття. Перш за все згадаймо про те, що рецептивністю української філософської мови та її толерантністю до латинізмів, а разом з тим і до романо-германських запозичень, ми не в останню чергу завдячуємо саме Петру Могилі, який спромігся у 1632 році перетворити Київську братську школу у *Collegium Kijoviense Mohileanum* з його латинською мовою навчання і викладанням гуманітарних наук за програмою єзуїтських польських шкіл того часу. (Сказати, що це було непросто — це майже нічого не сказати; адже перша спроба відкрити латино-польську православну школу в Лаврі лише роком раніше завершилася скандальним провалом, причім супротивники латинської вченості, за свідченням Сильвестра Косіва, погрожували згодувати вчителів школи дніпровським осетрам (sic!) [8, с. 13]).

Ігор Шевченко, характеризуючи особливості мовно-культурної ситуації в Києві XVII століття, пише, що більшість тогочасної української еліти володіла принаймні чотирма мовами — старослов'янською, староукраїнською, польською і латиною; деякі знали також греку (а Петро Могила, крім греки, ще й молдовську). «Таким чином, жодна мова чи жоден стиль не були єдиним засобом мовця чи автора висловити себе. Існував вибір, і цей вибір свідчив про культурне зобов'язання (*commitment*) або позицію в культурному просторі, обрану на цей момент» [8, с. 21–22]. Так само і сучасний український студент-філософ, а також і уважний читач Європейського словника фі-

лософій, перебуває, принаймні в ідеалі, на позиції рівновіддаленості та рівного доступу до кількох українськомовних філософських дискурсів, кожен з яких залучає власні термінологічні та концептуальні ресурси, пов'язані з іншими мовами. Вибір того чи того дискурсу стає питанням філософського смаку та інтелектуального зобов'язання. Відповідно до обраної позиції мовець чи автор може залучати латинські, німецькі, англійські, французькі чи інші мовно-концептуальні засоби. Питання дотримання меж обраного дискурсу — це питання фахової обізнаності та особистого вибору.

Досі в цій статті йшлося лише про рецептивний аспект української філософської мови, про ті випадки, коли мова поводить себе як матерія відносно форми, яку надає запозичувана теорія чи концептуальна схема. Однак українська мова філософії має також і конструктивний потенціал, який дає їй змогу відігравати роль формотворчого засобу стосовно інших мов. Так можна виокремити два рівні конструктивних ресурсів мови українського видання Європейського словника. Перший рівень складають українські неперекладні терміни, кожен з яких становить назву окремої статті чи вставки Словника: *громада, влада, держава, єство, самість, упразняти, свобода, таланти*. І це, вочевидь, лише початок реєстру неперекладностей, який буде створено згодом.

Конструктивність філософської мови виявляється також і на іншому рівні — на рівні об'єднання окремих філософських дискурсів у єдиний дискурсивний простір. Європейський словник філософій як цілісне українськомовне видання існує завдяки мовно-термінологічному консенсусу, якого щоразу вдається досягати перекладачам і редакторам Словника. Йдеться про консенсус, хай і крихкий та динамічний, між представниками різних філософських дисциплін, представлених у Словнику, а отже, про певне поле інтеграції різних внутрішньоукраїнських філософських дискурсів. Можна стверджувати, що Словник демонструє можливість загальноукраїнського філософського простору і задає певні процедури його побудови. Говорячи про процедуру, я маю на увазі внутрішній регламент роботи українського видання: над кожною статтею Словника працюють 5–10 осіб, що забезпечує необхідну для мовотворчого процесу інтерсуб'єктивність.

Таким чином, Європейський словник філософій через нарощування рецептивних і конструктивних ресурсів української філософської мови та через об'єднання внутрішньоукраїнських філософських дискурсів у єдиний дискурсивний простір створює підґрунтя для майбутнього розвитку української філософії. Адже головних слів в українській філософії ще не сказано — це ті слова, від яких міг би ожити герой поеми Лесі Українки і в чужому краю.

Список літератури

1. Вестель Ю. «Категорії» 1–5: оригінал і три переклади / Ю. Вестель, І. Листопад, О. Панич // Філософська думка. — 2012. — № 1. — С. 26–58.
2. Кассен Б. Вступне слово / Б. Кассен // Європейський словник філософій: Лексикон неперекладностей. — К.: Дух і Літера, 2009. — Т. 1. — С. 13–16.
3. Лакс М. Метафізика: сучасний вступний курс / М. Лакс; пер. з англ. М. Симчича та Є. Полякова. — К.: Дух і Літера. — 2016. — 584 с.
4. Леся Українка. Одно слово / Леся Українка // Леся Українка. Зібр. тв.: [у 12 т.]. — К.: Наук. думка, 1975. — Т. 2. — С. 78–83.
5. «Медитації» Декарта у дзеркалі сучасних тлумачень: Жан-Марі Бейсад, Жан-Люк Марйон, Кім Сан Он-Ван-Кун; пер. з фр. і лат., уклад. Хома О.І. — К.: Дух і Літера, 2014. — 368 с.
6. Панич О. Українська мова як мова філософії: in varietate concordia / О. Панич / У цьому збірнику. — С. 129–134.
7. Quine W. V. O. Word and Object / W. V. O. Quine. — Cambridge, MA: MIT Press. — 1960. — 314 p.
8. Ševčenko I. The Many Worlds of Peter Mohyla / I. Ševčenko // Harvard Ukrainian Studies. — Vol. 8 (1984). — No. 1/2. — P. 9–44.

A. Vasylichenko

«EUROPEAN VOCABULARY OF PHILOSOPHIES» AND UKRAINIAN PHILOSOPHICAL LANGUAGE

The article is devoted to the analysis of the place of the European Vocabulary of philosophies in the contemporary philosophical discourse and its role in the shaping of Ukrainian philosophical language.

Ukrainian philosophical language, contrary to French and the overwhelming majority of other European philosophical languages, is going through a

period of active development; for that reason, it has a supple and receptive character. It easily incorporates foreign terms, concepts, and paradigms. The idea of the multifaceted vision of the world attained through the diversity of languages is inherent to Le Vocabulaire Européen des Philosophies. In the French context, it has to do with Deleuze's «deterritorialization,» that is, with the undermining of the domination of well-established binary oppositions and the blurring of metanarratives and conceptual bastions of modernity. In the Ukrainian reality, however, this idea naturally turns into the energy of language creation, the fervor of developing new philosophical territories («reterritorialization») and the aspiration to constructing new conceptual fortifications designed to strengthen the frontiers of philosophizing.

A somewhat paradoxical and perhaps, particularly Ukrainian effect of the receptive nature of Ukrainian philosophical language consists in the fact that main borders of non-translatability run not between Ukrainian and other languages but between different intra-Ukrainian philosophical discourses, such as analytic philosophy, phenomenology, French post-modernism, etc.

Of course, Ukrainian philosophical language also has its constructive aspect. It becomes apparent in proper Ukrainian untranslatables and, at another level, in the integration of separate philosophical discourses into a unified discursive space. These both features are inherent to the Ukrainian edition of the Vocabulary.

So the European Vocabulary of philosophies manures the ground for the future development of the Ukrainian philosophy through enriching of the resources of philosophical language and integrating intra-Ukrainian philosophical discourses into a unified discursive space.

Keywords: untranslatability, the language of philosophy, Ukrainian language, reterritorialization, polyglossia.

Матеріал надійшов 20.10.2016